

MŰHELY

**FERENCZI SÁNDOR AZ ORTODOXIA ÉS
A HETERODOXIA KÖZÖTT ****Ernst Falzeder*

„*Valami mindig balul ütött ki körülötte*”
(Bálint, 1949, 215.)

Amikor mintegy 25 évvel ezelőtt doktori disszertációmát írtam Ferenczi Sándorról és Bálint Mihályról, még igazoltnak láttam kijelenteni: „Ma a pszichoanalízis valóban nagyon alapos tanulmányozására van szükség ahhoz, hogy megértsük, milyen fontos szerepet játszott Ferenczi annak idején, ugyanis oly ritkán idézik, és oly kevés elképzelését fogadta be saját neve alatt a pszichoanalízis” (Falzeder, 1985, 50.). Időközben teljesen megváltozott a helyzet. Fontos források jelentek meg, mint a *Klinikai napló* (1996), levelezése Freuddal (2000-2005), és az úgynevezett Bizottság körlevelei (Wittenberger és Tögel, 1999-2006), valamint a közelmúltban a Ferenczi–Jones levelezés (2008). Más közvetlen források, mint például levelezése Otto Rankkal, hozzáférhetőek a levéltárakban. Számos könyvet és tanulmányt szenteltek életének és munkásságának. Az IPA nemzetközi konferenciáin külön szekciók foglalkoztak Ferenczivel, és szép számmal rendeztek kizárólag neki szentelt nemzetközi találkozókat.

Ezzel párhuzamosan a pszichoanalízis történetírása is jelentős változásokon esett át. Egyrészt az utolsó két évtizedben sokkal több elsődleges forrás jelent meg vagy vált hozzáférhetővé, mint az azt megelőző

---

* A "Ferenczi hazatér" c. nemzetközi konferencián, Miskolcon, 2008. november 28-án elhangzott előadás szövege. [a szerk.]

ötven évben. Igen kevés kivétellel, gyakorlatilag Freud összes „nagy” levelezése megjelent vagy a közeljövőben jelenik meg; összességében tehát bőséges mennyiségű megbízható anyag került elő (vö. Falzeder, 2007). Kisebbségi mértékben ugyanez igaz tanítványaira és követőire, akiknek legtöbbször már megszülettek az első részletes életrajzok.

Másrészt a pszichoanalízis történetével foglalkozó munkák általános jellege is megváltozott. Freud idealizálása, majd „Freud temetése” után egyre több szerző próbál eredeti kutatásra és közvetlen dokumentumokra támaszkodva új, kiegyensúlyozott képet festeni, elkerülve egyfelől az behódoló idealizálás csapdáját, másfelől azt, hogy a pszichoanalízis a történelem szemétdombjára kerüljön. Vezető folyóirataink, mint *International Journal of Psychoanalysis* vagy a *Journal of the American Psychoanalytic Association*, csak hogy néhány kiemelkedő példát említsek, olyan cikkeket jelentetnek meg, amelyek kritikusak Freuddal és elméletének központi vonatkozásaival szemben. A teljes szellemi hangulat és e történetírás feltételei egyaránt megváltoztak. A történész John Burnham már egy új korszak eljövételéről beszél, amelyet ő „új Freud tanulmányoknak” nevez (2006).

E változások között a Ferencziről kialakított általános kép is megváltozott. A korábban megbélyegzett, kiközösített, véglegesen elhallgattatott vagy őrültként nyilvánított Ferenczi mára, legalábbis bizonyos körökben, valamiféle ikonná vált. Ha ma élne, azt hiszem, meglepődne, ha nem megrémülne, látván, hogy néhány analitikus magát ferencziánusnak hívja, vagy hogy a legfontosabb tanúként, elődként vagy védőszentként használják őt a pszichoanalízis más nézőpontjaival, vagy akár Freuddal magával vívott harcaikban. Habár magam is hozzájárultam, és ma is hozzájárulok Ferenczi ezen reneszánszához és rehabilitációjához – hiszen Freud egyik legfontosabb és legkreatívabb tanítványa, akinek a jelenkori pszichoanalízisre gyakorolt hatását nehezen lehet túlbecsülni – valamelyest vegyes érzéseim vannak azzal kapcsolatban, hogy a mérleg nyelve időnként a másik szélsőség irányába mutat. Ferenczit beteg szerepbe öltöztették, hogy egy új iskola megalapítójaként imádják. Valójában pontosan annak konfliktusa fenyegette őt összeomlással, hogy feltétel nélkül felajánlotta magát az iskolának, az Úgynek, a feltételezett Igazságnak, ugyanakkor másfelől nonkomformista, lázadó és kreatív szellem maradt. Nem a könnyebb utat választotta, mint ahogyan mások tették; vagyis, hogy egy saját

iskolát alapítson, pusztán azért, hogy másokat később kizárjon belőle, ugyanúgy, ahogyan korábban ő maga volt kirekesztve.

Ahogy Freud maga, úgy a követői – így Ferenczi – is az „Igazságot” keresték. Intellektuális konkvisztádorként egy új paradigmát akartak létrehozni a tudományban. Mint fiatal orvos, törvényszék szakértő, prostituáltak, bűnözők és szegények gyógyítója, mint liberális újságírók, politikusok, költők és festők barátja, mint a Royal Szálloda bohémja, Ferenczi már Freuddal való megismerkedése előtt régóta érdeklődött az új és izgalmas tabu témák és mozgalmak iránt. Írt a spiritizmusról, a szerelemről a tudományban, a női szexualitásról, a szexuális átmeneti fokozatokról, a korai magömlésről, a szexuális nevelésről, a hipnózisról, a neuraszténiáról és a pszichózisokról is, amikor értesült C. G. Jung új asszociációs kísérleteiről. Ezek nagy hatást gyakoroltak rá, amelynek eredményeképpen elkezdte Freud elméleteit tanulmányozni, amelyek, ahogyan azt Freudnak szóló legelső levelében írta, attól kezdve folyamatosan – valójában élete végéig – foglalkoztatták (1908. január 18.; Freud – Ferenczi, 2000, 61.).

Freudban Ferenczi szellemi apára és testvérré talált, egy radikális modellre, az ikonoklaszta [képromboló] szinte ideális típusára, aki kész mindent megkérdőjelezni, amire korábban hagyományos bölcsességként tekintettünk. Az Ügyhöz és e szellemi *konkvisztádor* „őshordájához” (Freud – Groddeck, 1974, 14.) csatlakozván, Ferenczi maga is ikonoklaszta lett, és egyre határozottabban szembesült az ezzel együtt járó dilemmával. Amennyire Freud kész volt megkérdőjelezni mindent, oly kevéssé hajlott arra, hogy hagyja magát megkérdőjelezni és feltétlen lojalitást várt el az Igazság meghódítására irányuló hadjáratában. Hiába volt serege „őshorda”, a tekintély és a fegyelem legalább annyira fontos volt számára, mint egy valódi hadseregben.

Ferenczi sokáig feltétel nélkül behódolt e fegyelemnek, amit a Mester különleges szimpátiával és megbecsüléssel jutalmazott. Ferenczit választotta ki Freud, hogy terjessze elő az IPA megalapítását egy szinte hihetetlenül tekintélyelvű szabályzat javaslatával együtt: az Egyesület állandó ülésének Zürichbe kell költöznie, Jungnak élet-hosszig tartó elnökséget kell vállalnia, ezen felül pedig különleges hatalommal kell őt felruházni – többek között bármely pszichoanalitikus publikáció vétőjogával. Ferenczi feltétel nélkül támogatta Freudot az Adlerrel, Stekellel és Bleulerrel kialakult konfliktusaiban. Amikor

Junggal is megért a konfliktus, Ferenczi javasolta annak lehetőségét, hogy „néhányakat analizáljon ő (Freud), akik aztán máshol más kezdőket taníthatnának” (1912. augusztus 7.; Freud – Jones, 1993, 149.), így ők átláthatnák és szavatolhatnak „az oktatás tisztaságát és a technika pontosságát” (Caruso, 1975). Ő maga teljesítette elsőként e követelményt, és Bécsbe ment, hogy Freud analizálja. Egy darabig még annak reményét is dédelgethette, hogy Freud utódja és koronahercege lesz. Abrahamról írt nekrológiájában Freud ugyanis így fogalmazott: „munkatársai és barátai határtalan bizalma valószínűleg vezetővé tette volna őt (Abrahamot)” és „csupán egyetlen nevet lehet megemlíteni mellette” (Freud, 1926b, 277.). Nem kétséges, hogy Freud kire gondolt.

Ferenczi a Titkos Bizottságban a „pszichoanalitikus... propaganda” eszközét látta (1920. szeptember 20.; Wittenberger – Tögel, 1999, 47.). Kizárta a magyar társaságból Stekel egy tanítványát, Feldmannt, és ebből az alkalomból feltárta nézeteit ortodoxiáról és elszakadásról: „Abba, ... hogy ortodoxnak nevezzenek, szívesen beletörődöm; a feldmannizmus viszont mindkét előnyből részesedni akar: olcsó forradalmi babérokból, de az ortodoxia mimikrijéből is.” (1929. december 30.; Freud – Ferenczi, 2005, 237.). Ne felejtjük el, hogy Ferenczi 1918-ban az IPA megválasztott elnökeként magabiztos volt, és kész arra, hogy a hamisítatlan freudi pszichoanalízis képviselője legyen. Az elszánt követő e szerepében, ahogy Anton von Freund [Tószegi Freund Antal] írta Freudnak – és Freund kétségtelenül szimpatizált Ferenczivel – „türelmetlen is lehetett másokkal” (Library of Congress). Ahogy az köztudott, kedvenc ellensége, Ernest Jones, nem csupán pszichotikusként diagnosztizálta, hanem, „önkényeskedő, sőt zsarnoki” magatartással is jellemezte (1973, 430.).

Otto Rankkal való konfliktusában Ferenczi szerepe kettős volt. Egyfelől egyesek – Karl Abraham és Ernest Jones – őt magát gyanúsították azzal, hogy szakadár gondolatai lennének, másfelől hosszú ideig biztos lehetett Freud támogatása és elfogadása felől, mivel „egy hajszállal sem” tért el a pszichoanalitikus alapoktól (1924. január 30.; Freud – Ferenczi, 2004, 189.). Amikor Freud mégis megváltoztatta véleményét és Ferenczinek döntenie kellett Freud és Rank között, nem sokáig tétovázott, hogy újra csatlakozzon a freudi táborhoz. Ferenczi volt az, aki – a Freuddal való konzultálás után – a Bizottság körlevelének visszavonását javasolta, ezúttal Rankot zárva ki abból

(Wittenberger – Tögel, 2006, 195.). Érdekes módon szintén Ferenczi volt az, aki megalkotta a „klasszikus” technika kifejezést (uo., 170.).

Mindazonáltal korábban is voltak Freud és Ferenczi között konfliktusok – hadd említsem csak meg azokat a nehézségeket, amelyek szicíliai útjuk során merültek fel 1910-ben, és a híres Palermo esetet; Pálos Gizella, Elma és Ferenczi szerelmi háromszögét, amely során Freud beavatkozott Elma analízisébe, és kifejezte azon vágyát, hogy Ferenczi fejezze be a viszonyt Elmával és válassza Gizellát; a három befejezetlen analízist 1914-ben és 1916-ban, amelyek következményeit Ferenczi élete végéig érezte (és amelyek egyébiránt alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy megszabadítsák őt a tisztátalan és helytelen törekvésektől); a konfliktusokat a bizottságban, melyek Abraham és Jones győzelmével és a Rankkal való szakítással, valamint Ferenczi marginalizációjával végződtek; technikai kísérleteit és a Rankkal közösen írt *A pszichoanalízis fejlődési céljai* című könyvét (1924); Freud szemrehányását Ferenczi állítólagos „csók-technikájával” kapcsolatban; és végül a „Nyelvzavar felnőttek és gyermekek között” című tanulmányában kifejtett nézeteit, amelyek végleg elidegenítették Freudtól. Több mint húsz éve ismerjük *Klinikai naplóját* (1996 [1985]) is, a pszichoanalitikus irodalom ezen egyedi forrását.

Létezik egy töredék Ferenczi Freuddal való analíziséből, amelyet más bőrébe bújva írt le: „egy nappal imádván szeretett apja halála után ... nem tudott ellenállni a kísértésének, hogy kísérletezésekhez el ne vegyen egy kis üveg étert, amelyet halódó apja élesztgetésére használtak volt, bezárkózott vele egy félreeső helyre, és ott meggyújtotta az étert, amivel könnyen tüzet is okozhatott volna. Teljesen tudatában volt, hogy cselekvése tiltott és szentségtörő. Még emlékezett a szinte hallható szívdobogásra, amely tette közben elfogta. E tett után nagy megbánás töltötte el, és megfogadta, hogy apja emlékét úgy fogja megőrizni, hogy élete végéig naponta legalább egyszer gondolni fog rá. Az analízis további folyamán viselkedésének ösztönös alapját is sikerült világosan rekonstruálni. Végző fokon és teljesen tudattalanul az apával való rivalizáció volt indoka az örömtűz meggyújtásának az apa halála után.” Aztán leleplezi magát, és így folytatja: „Beismerési kényszeremnek hogy adózom, megvallom, hogy ez az orvos én voltam. És nem kétkedem benne, hogy a tulajdonságok mögött, melyekre oly büszke voltam, ösztönerők rejtőztek, melyek kedvezőtlenebb körülmények

közt bűnös irányba is terelődhetnek volna. A kegyelmes sors beérte azzal, hogy orvosá és pszichoanalitikussá tett.” (Ferenczi, 1928, in: 1982, 383-384.).

A *Klinikai napló*ban megtaláljuk ezen istenkáromló tendenciák visszhangját. Ebben Ferenczi a következőképpen jellemzi a dilemmát: észre kellett vennie, hogy aki lenyűgözte őt azzal, hogy mindent szisztematikusan megkérdőjelezett, *magát* nem volt hajlandó megkérdőjelezni. Ez egészen addig nem okozott problémát, amíg Ferenczi nem kezdett el ragaszkodni az utóbbihoz, még akkor sem, ha időről időre megjelent az ezzel kapcsolatos vágya – akár akkor, mikor Palermóban visszautasította, hogy Freud diktáljon neki – ezután az eset után Freudot meztelenül látta álmában, melyet „az abszolút kölcsönös nyíltságra irányuló” vágyként értelmezett (1910. október 3.; Freud – Ferenczi, 2000, 331.) – vagy akkor, amikor azt gondolta, hogy analízise során Freud nem értelmezte a rejtett vagy nem is annyira rejtett negatív áttételt¹, vagy amikor egy kis időre Rankhoz csatlakozott, hogy új utakat fedezzenek fel, vagy amikor majdnem egy évre elment Amerikába, aminek Freud egyáltalán nem örült. Mindezekben az esetekben Ferenczi végül visszatalált Freudhoz, és leginkább „titkos lázadó” maradt, ahogyan páciense, Clara Thompson nevezte őt (1944), anélkül, hogy bármi nyílt lázadóvá vált volna.

Végül fordulópont következett be; mind utolsó kétségbeesett próbálkozásaiban, hogy súlyos betegeknek segítsen, mind vakmerő és szélsőséges technikai újításaiban, mind pedig végstádiumban lévő betegségében. Végül úgy érezte, hogy Freud soha nem értette meg igazán és teljesen, hanem csupán kihasználta. Felteszi magának a megrendítő kérdést: „... szükséges-e (ha képes vagyok rá) személyiséget is új alapokra helyezni, az eddiget pedig hamisként és megbízhatatlanként feladni? Az lenne a választásom, hogy vagy meghalok, vagy »újra berendezkedem« – és ezt 59 évesen? Másfelől: érdemes-e

---

¹ Valóban fel kell tennünk magunknak a kérdést, hogy Freud vajon miért nem ismerte fel a negatív áttételt (vagy talán szándékosan nem interpretálta azt)? A negatív áttétel könnyen azonosítható, nem csupán a fent idézett analízis töredékében, hanem a teljes levezetésükben is. Máshol megpróbáltam bemutatni, hogy Ferenczi jóval az analízis kezdete előtt egy kifejlett áttételi neurozist fejlesztett ki – annak minden negatív aspektusával együtt (Falzeder, 1996).

mindig csak egy másik személy életét (akaratát) élni – az ilyen élet nem egyenlő-e már-már a halállal? Nagyon sokat veszíték, ha egy ilyen életet kockára teszek?” (Ferenczi, 1996, 214.).

Freud magyarázata szerint Ferenczi soha nem tette túl magát azon, hogy túl kevés szeretet kapott az anyjától, és ezért a pácienseitől próbálta azt megszerezni. Lehet valami igazság ebben. De Freud még csak nem is gondolt arra, hogy ezt a szeretet *ő maga* adja meg Ferenczinek. Nem, Ferenczinek erőt kell vennie magán, abba kell hagynia, hogy úgy viselkedjen, mint egy utálatos gyermek, és „el kellene hagynia az álomszigetét, amelyen képzeletének gyermekeivel lakozik, s ismét el kellene vegyülni a férfias harcban.” (1932 május 12.; Freud – Ferenczi, 2005, 304.).

Ez a mozgalmak, az „izmusok”, a szocializmus és a kommunizmus, a cionizmus, később pedig a nemzeti szocializmus, a leninizmus stb. korszaka volt. Ferenczi azok közé tartozott, akik készek voltak életüket e nagy és tiszteletreméltó dolgoknak szentelni, csak azért, hogy végül egyre jobban kiábránduljanak és kijózanodjanak. Gondoljunk csak Arthur Koestlerre és a kommunizmussal való végső leszámolására a *Sötétség délben* című regényében (1988 [1940]).

E mozgalmak vezetői megszállottjai voltak ideáljaiknak és készek voltak igen sokat, akár embereket is feláldozni ezen ideálok elérése érdekében. Freud természetesen nem volt Lenin, és másokat is csak jóval mérsékeltebb módokon áldozott fel, ám nem tétovázott bárkivel szakítani, aki eltérni látszott az általa felfogott „Igazságtól”. Nem volt visszaút. Az árulók nevét többé megemlíteni sem lehetett Freud közelében... De hogy méltányosak legyünk vele, ne feledjük el, hogy Ferenczi és Freud is kényszerhelyzetbe került. Igaz, hogy Jung előtt Freud elveszítette tekintélyét abban a pillanatban, mikor kijelentette, hogy nem kockáztathatja annak elvesztését azáltal, hogy feltárja legbenső titkait a Junggal való analízisben. De ugyanennyire világos, hogy Freud meglehetősen igazolhatóan vonakodott attól, hogy elfogadja tanítványai (Jung mellett például Groddeck és Ferenczi) különböző ajánlatait analizálására, és azért küzdött, amiről azt gondolta, hogy fontos és igaz felfedezés.

Ferenczi megőrizte a játék és felfedezés örömeiben elmerült gyermek lázadását és gyengédségét, de – ahogy ő nevezte néha – a „bölcse cse-csemő” néhány komorabb sajátosságát is (Ferenczi, 1923). Emlékszem,

hogy láttam egy filmet az IPA wiesbadeni kongresszusáról, ahol a súlyos beteg Ferenczi is részt vett. Vannak felvételek Ernest Jonesról, ahogyan kifogástalan öltözékében igen megfontolt és kimért módon viselkedik, Melanie Kleinről az új kalapjában, a még gazdag Max Eitingonról, ahogyan nagyon komolyan veszi magát, és más igen tiszteletreméltó résztvevőkről, akik mindannyian a kamera előtt pózolnak, és el vannak telve saját fontosságuktól. Ferenczi egy padon ül és mély beszélgetést folytat egy kislíval. Hirtelen észreveszi, hogy filmezik, egy pillanatra felnéz, aztán nevet és tovább beszélget a kislíval.

Ferenczi nem tudta megoldani a dilemmát. Megtagadta a választást a halál és az új utak között. Hatalmas árat fizetett ezért. Konfliktusba került Freuddal és kívülállóvá vált a pszichoanalitikus közösségben. Még analitikusa, Groddeck is elpártolt tőle utolsó harcában (Ferenczi – Groddeck, 2006). Sőt, felesége, Gizella is úgy találta egy ponton, hogy „már nem olyan, mint volt” (uo., 169.), valamint, hogy „szellemileg beteg” (uo., 161.).

Véleményem szerint itt az ideje annak, hogy ne *patologizáljuk tovább egzisztenciális krízisét* egy pszichotikus hajlam megnyilvánulásaként könyvelve el azt (és ne tekintsük késői munkáit egy őrült elme szüleményének), de ne is *trivializáljuk* azzal, hogy ellenségei rosszindulatú koholmányának tekintjük (trivializálva ezzel Ferenczit is, mint kék szemű kedves fickót). Jung már idézte Nietzschét Freudnak: „Rosszul fizeti meg a tanárt az, aki csupán tanítvány marad... Ön tisztel engem, de mi lesz, ha egy napon a tisztelete elvész? Vigyázzon, hogy az összeomló szobor ne sújtsa agyon Önt!” (Freud – Jung, 303.). Jobb lenne ezt emlékezetünkben tartani mind Freud, mind pedig Ferenczi megítélése során.

Gyimesi Júlia fordítása

IRODALOM

- BÁLINT MIHÁLY (1949): Sándor Ferenczi, obiit 1933. *International Journal of Psycho-Analysis*, 30: 215-219.
- BURNHAM, JOHN (2006). The “New Freud Studies”: A historiographical shift. *The Journal of The Historical Society*, 6: 213-233.
- CARUSO, IGOR A. (1975). “Reine Lehre und exakte Technik?” *Zeitschrift für Klinische Psychologie und Psychotherapie*, 23: 196-205.
- DUPONT, JUDITH (1994). Freud’s analysis of Ferenczi as revealed by their correspondence. *International Journal of Psycho-Analysis*, 75: 301-320.
- FALZEDER, ERNST (1985). *Die “Sprachverwirrung” und die “Grundstörung“. Die Untersuchungen Michael Balints und Sándor Ferenczis über Entstehung und Auswirkungen früher Objektbeziehungen*. Salzburg: Salzburger Sozialisationsstudien, 1986.
- FALZEDER, ERNST (1996). Von Freud träumen: Ferenczi, Freud und eine Analyse ohne Ende. *Jahrbuch der Psychoanalyse*, 1999, 41: 176-190. Dreaming of Freud: Ferenczi, Freud, and an analysis without end. *International Forum of Psychoanalysis*, 5: 265-270.
- FALZEDER, ERNST (2007). Is there still an unknown Freud? A note on the publications of Freud’s texts, and on unpublished documents. *Psychoanalysis and History*, 9: 201-232.
- FERENCZI, SÁNDOR (1923). Der Traum vom “gelehrten Säugling”. In *Schriften zur Psychoanalyse II*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1972, S. 137.
- FERENCZI, SÁNDOR (1928). A pszichoanalízis és a kriminalitás. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiából*. (Szerk.: Linczényi Adorján), Budapest: Magvető, 1982, 360-384.
- FERENCZI, SÁNDOR (1932). Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. (Szerk.: Buda Béla), Budapest: Gondolat, 1971, 215-226.
- FERENCZI, SÁNDOR (1996). *Klinikai napló, 1932*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FERENCZI, SÁNDOR – GEORG GRODDECK (2006). *Briefwechsel*. Hg. von Michael Giefer. Frankfurt am Main: Stroemfeld/Roter Stern.
- FERENCZI, SÁNDOR — ERNEST JONES (2008): Briefe – Letters – Levelek. *Thalassa*, 19. évf., 2008/2. rendkívüli szám.
- FERENCZI, SÁNDOR – OTTO RANK (1924). *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

- Magyarul: A pszichoanalízis fejlődési céljai (V-VI. rész), in: Erős Ferenc (szerk.) *Ferenczi Sándor*. Budapest: Új Mandátum, 2000, 105-111.
- FREUD, SIGMUND (1926b). Karl Abraham †. GW XIV, S. 564.
- FREUD, SIGMUND–FERENCZI SÁNDOR (2000-2005): *Levelezés*. I-III. kötet. (Szerk.: Ernst Falzeder, Eva Brabant) Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Bp. A szövegben idézett kötetek: (2000): *Levelezés. 1908–1911*. I/1.; (2004): *Levelezés. 1920–1924*. III/1.; (2005): *Levelezés. 1925–1933*. III/2.
- FREUD, SIGMUND – GEORG GRODDECK (1974). *Briefe über das Es*. München: Kindler.
- FREUD, SIGMUND – ERNEST JONES (1993). *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones 1908-1939*. Hg. von Andrew Paskauskas. Cambridge: Harvard University Press.
- FREUD, SIGMUND – C. G. JUNG (1974). *Briefwechsel*. Hg. von William McGuire. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- JONES, ERNEST (1973). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Ford. Félix Pál. Budapest: Európa, 1973.
- KOESTLER, ARTHUR (1988 [1940]). *Sötétség délben*. Budapest: Európa Kiadó.
- MAY, ULRIKE (2006). Freuds Patientenkalender: Siebzehn Analytiker in Analyse bei Freud (1910-1920). *Luzifer-Amor, Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse*, 19 (37): 43.97.
- THOMPSON, CLARA (1944). Ferenczi's contribution to psychoanalysis. *Psychiatry*, 7: 245-252.
- WITTENBERGER, GERHARD – CHRISTFRIED TÖGEL (Hg.) (1999). *Die Rundbriefe des "Geheimen Komitees", Band 1: 1913-1920*. Tübingen: edition diskord.
- WITTENBERGER, GERHARD – CHRISTFRIED TÖGEL (Hg.) (2001). *Die Rundbriefe des "Geheimen Komitees", Band 2: 1921*. Tübingen: edition diskord.
- WITTENBERGER, GERHARD – CHRISTFRIED TÖGEL (Hg.) (2003). *Die Rundbriefe des "Geheimen Komitees", Band 3: 1922*. Tübingen: edition diskord.
- WITTENBERGER, GERHARD – CHRISTFRIED TÖGEL (Hg.) (2006). *Die Rundbriefe des "Geheimen Komitees", Band 4: 1923-1927*. Tübingen: edition diskord.